

საქართველოს ისტორია მე-13-14 სს.*

კონსპექტი

ფეოდალურ საქართველოში პატრონჟიმობის ბატონჟიმობაში გადასვლა თავისუფალი „ქუეყანის მოქმედთა“ კლასის [„წურილიერი“] შემდგომი ეკონომიური და სოციალური დამონაგებების ნიშნის ქვეშ მიმდინარეობდა. განვლილ საზოგადოებრივ ფორმაციის გარდმონაშთი, ეს თავისუფალი მიწის მუშათა კლასი ფეოდალურ ეკონომიკის წარმოქმნა-გამარჯვებასთან ერთად თავის აღსასრულს უახლოვდება. საბატონჟიმო ეკონომიკა ამ კლასის აღსასრულია.

XII—XIII საუკუნისათვის ეს პროცესი ძირითადად უკვე დასრულებულია. ფეოდალის მიწაზედ საშვილიშვილოდ მჯდომი და მის სასარგებლოდ ბეგრისა და მუშაობა-სამსახურის ვალდებული მიწის მუშა არის „გლეხი გინა ყმა“. არსებითი განსხვავება „გლეხსა“ და „ყმას“ შორის უკვე გამჭრალა და ეს გარემოება მეტყველებაშია (ამ დროს მკაფიოდ არის აღნიშნული: „გლეხი“ [ბეგრის გაჰომლებ მიწის მუშის სახელი] ეხლა უკვე ყმასაც ეწოდება¹ და პირუკუ: „ყმა“ [ლაშქრობა-სამსახურის შოვალე მიწის მუშის სახელი] ეწოდება ეხლა ყოველ „გლეხს“ [მათ შორის იმ ფენასაც, პირად არათავისუფლთაგან რომ წარმომაველობდა].

ფეოდალთა ბრძოლა მიწისმფლობელობის სამამულო სისტემისათვის [და საბოლოოდ შეუვალობისათვის]—ასეთია აღნიშნულ სოციალ-ეკონომიური პროცესის [-ბატონჟიმობის გამარჯვების] თანამყოლი პოლიტიკური მოვლენა. XI—XIII საუკუნეები ამ მხრითაც სათანადო მიღწევათა ეპოქაა. მცხეთის „საქონებელთა“ შეუვალობა XI საუკუნის დასაწყისის სიმპტომატურია. ამას მოჰყვა ზოგიერთ სხვა მონასტერთა საგადასახადო და სასამართლო შეუვალობანი.

დავით II-ის მიერ [1089—1125] მიღებულ განსაკუთრებულ ღონისძიებათა მიუხედავად ცენტრალურმა ხელისუფლებამ XII საუკუნის სიგრძეზე და განსაკუთრებით ამ საუკუნის დასასრულს მალალ ფეოდალებთან ბრძოლაში სერიოზული მარცხი განიცადა: მცხეთის საკათალიკოზომ თავის საქონებელთა დაკარგული შეუვალობა აღიდგინა, ხოლო დიდებულებმა ქვეყნის მართვა-გამეობის საქმეში „თანამდგომისა და ერთნებაობის“ უფლება მოიპოვეს, რითაც მიწისმფლობელობის სამამულო სისტემის წარმატება თავიანთთვის უზრუნველჰყვეს.

* იხევედნა განხილვის წესით.—რედ.

¹ XIV საუკუნის დასაწყისში 300 სახლი მანდატური, მაგალითად, „ყველა გლეხია“.

XIII საკუნის დასაწყისისათვის საქართველოს სოციალური წყობილება შემდეგი სახით წარმოგვიდგება:

ფეოდალები—ესაა მეფე [უფლისწულებით], აზნაურები და გკლესია [მრავალრიცხოვანი მონასტრებით].

აზნაურები ურთიერთისაგან განსხვავდებიან. უმაღლეს კატეგორიას დიდებულ აზნაურები შეადგენენ. ეკონომიურად აზნაურთა ეს ფენი უძლიერესია. დიდებული აზნაურები „სიმრავლესა ერისა თვისისა ზედა აღზავებულნი“ არიან. მოხელეობის თუ მიწისმფლობელობის სამამულო სისტემის გამარჯვებასთან დაკავშირებით ბუნებრივად იქმნება პირობები ამ აზნაურთა ცალკე სოციალურ ფენად ჩამოყალიბებისათვის. ეკონომიურად და სოციალურად აგრე დაწინაურებული აზნაურთა ეს ფენი წარმატებით იბრძვის თავის ამ უპირატესობათა პოლიტიკურ რეალიზაციისათვის. V საუკუნის პირველ ნახევარშივე ჩამოყალიბდა სამთავროთა სისტემა [შვიდი მთავარ-ერისთავი], რომლის პარალელურად თანდათან, მხოლოდ ცოტა უფრო გვიან, წარმოიშვიან სათავადოები..

დიდებულ აზნაურებს მისდევენ სხვადასხვა კატეგორიის აზნაურები, რომელთა სოციალური სახეობა მათი წარმოშობით, ეკონომიური ვითარებით და სამოხელეო თანამდებობით განისაზღვრება. კუთვნილების მიხედვით ისინია „ყმები“ მეფის [სახალხო თუ საკუთარი], დიდებულთა და ეკლესიის.

წვრილ აზნაურთა ფენი მრავალრიცხოვანია [XIV საუკუნეში, მაგალითად, „700 სახლი“ მხოლოდ მეფის მესაწოლეთა]. მათი სოციალ-ეკონომიური ყოფა არაა მტკიცე. ისინი მუდმივ მამულის დამცრობისა და სოციალურ დაქვეითების საფრთხის წინაშე იმყოფებიან: ერთობ მძიმეა მათი მოვალეობა, — აზნაურული წესით ხლება და ლაშქრობა.

აზნაურებზე ქვემოთ მსახურები დგანან. ფეოდალურ ურთიერთობის ხანაწი საერთოდ მსახურები გარდამავალ საზოგადოებრივ ფენს შეადგენენ. ისინი მიწისმოქმედნი არიან და ამით გლეხებსა ჰგვანან, ხოლო მათი წოდებრივი ფუნქცია აზნაურულია—ლაშქრობა და სამსახური. ბატონყმობის წარმოქმნის ხანაში მსახურები ეკონომიურ და სოციალურ დაქვეითებას განიცდიან. ხშირი ლაშქრობა და სამსახური და, საფიქრებელია, ამ დროისათვის უკვე პურის ჰამაც, ე. ი. პატრონის გამასპინძლება, „როგორც თავი ესახელებოდეს“, ერთობ მძიმე ტვირთად აწვა მწარმოებელთა ამ ფენს, რაც უწყალოდ ანადგურებდა მას და გლეხობისაკენ მიერეკებოდა [-დაბეგრილი მსახური, „დაბალი მსახური“].

გლეხობა ფართე სოციალური ფენაა. მისთვის დამახასიათებელია, რომ ის რიცხოვნობრივად იზრდება, და ეს არა მარტო ბუნებრივი გამრავლების გზით. თავისი ნებით მოსული, თუ გადმოზირებული ან ძალით მოყვანილი [ტყვე] და მიწაზე მებეგრეთ დასმული უცხოელი, დაბეგრილი მსახურები, — ყველა ესენი „გლეხებია“ და მკვიდრ გლეხებთან ერთად ქმნიან ერთს სოციალურ ფენს.

მაგრამ გლეხობა ერთფეროვანი მასა როდია. მკვიდრი თუ „გარეთ მოსული“, ნასყიდი თუ ნებიერი, შეწირული თუ ნაწყალობევი, თავდაწერილი თუ თავდაუწერიელი და სხვ., — ყველა ესენი ურთიერთისაგან განსხვავებული უფლებრივი და ეკონომიური მდგომარეობის გლეხთა კატეგორიებია. გლეხთა საერთო დამა-

ხასიათებელი ნიშანი მათი მებეგრეობაა. ბეგრისა სახეობა და მუშაობის რაოდენობა, მრავალ სხვადასხვა გარემოებათაგან დამოკიდებული, მრავალფეროვანია, ისევე როგორც გლეხთა უფლებრივი მდგომარეობაც.

გლეხთა მთავარი მასა ამ დროს უკვე ბატონის მიწაზე არის მიმავრებული.

ეკონომიურადაც მიწის მწარმოებელი საზოგადოება, რა თქმა უნდა, ერთნარი არაა.

გლეხის ნორმალურ ქონებას საგლეხო ფუძე [-„მიწა“] ითვლება, მაგრამ ფუძეზე ყოველთვის ერთი გლეხი როდი ზის, „სრული მიწის მქონებლის“ გვერდით აღნიშნულია „გლეხი ფუძეთ ერთი და კვამლად ორი“-ც.

აღსანიშნავია პარცელარული მეურნეობის მაგალითები. ქვეყნის ერთი კუთხიდან მეორეში არა მარტო ვაჭართა ქარაენები მიმოდიან, „გარეთ წასულით მყოფი“ არიან გლეხებიც, მიწის მუშა მევენახენი, თუ კელოსან-გალატოზები, რომელნიც „მოსარეწელად რასმე ღონედ სიგლახაკისა თვისისა“ დადიან.

ქალაქთა მოსახლეობა უმთავრესად ვაჭართა, ხელოსანთა და გლახაკთაგან შედგება.

ვაჭრები სხვადასხვა კატეგორიისანი არიან. დიდვაჭრები ქონებით ძლიერი და სოციალურად პრივილეგირებული ფენია. ისინი „პატრონთა კარგად და საპატიოდ ჰყვებიან და საქმის მქნელად“, ე. ი. თვალსაჩინო დავალებებს ასრულებენ და არა მარტო ეკონომიური ხასიათისას, არამედ პოლიტიკური ხასიათის საქმეებსაც. დიდვაჭრები არა მცირე პოლიტიკური გავლენით სარგებლობენ. პრივილეგირებულია დიდვაჭართა „ქუემოთი“, ე. ი. შუა ვაჭართა ფენიც. ქალაქში მცხოვრებთა შორის ყმა ვაჭრებიც არიან, ე. ი. ვაჭრები მეფის, ეკლესიის, აზნაურების. „ყმებისა“ თუ გლეხების გვერდით ესენიც წყალობის, შეწირვის თუ გასყიდვის ობიექტი შეიძლება იყვნენ.

ვაჭრობა განსაკუთრებულ დაცვის ქვეშაა გამოცხადებული.

ხელოსნები ჰამჭრებით ცხოვრობენ.

ქალაქების რიცხვი საკმაოდ მრავალია. [XIII საუკუნის დასაწყისის ერთ-ერთ დიდებულს „ხუთმეტი დიდი ქალაქი“ ჰქონია]. ქალაქებია როგორც სამეფო, ისე საფეოდალოც. განსაკუთრებით ნიშანდობლივია „დაბა-ქალაქთა“ სიმრავლე...

ეკლესია დიდმფლობელი ორგანიზაციაა. მარტო მცხეთის საკათალიკოზოს ხელში ასეული სოფლებია. ასევე მრავალ სოფლების და ყმათა მფლობელი აფხაზეთის საკათალიკოზო თუ სხვა საეპისკოპოსო ეკლესიები და მრავალრიცხოვანი მონასტრები..

ეკლესიის მსახურთა ორი სხვადასხვა ფენა განირჩევა: აზნაურული—მაღალი სამღვდლოება [კათალიკოზ-ეპისკოპოზები, დეკანოზები, წინამძღვრები..] და გლეხური—სოფლის მღვდლები. ინტერესთა ერთიანობის გვერდით მათ შორის დიდი ინტერესთა სხვადასხვაობაც.

საკათალიკოზო საქონებელთა მმართველობა ფეოდალურ-კოლეგიურია. მცხეთის სამამულო-ორგანიზაციულ საქმეებს კათალიკოზი „ყოველთა მცხეთი-შვილთა“ [საეკლესიო უმაღლეს ყმა აზნაურ-მოხელეთა ჯგუფი] „თანადგომით და ერთნებაობით“ აწესრიგებს.

ასევე კოლეგიურია მონასტრების საქონებელთა მმართველობაც. ორგანიზაციულ საქმეებს მონასტრებში „ძმობის“ მიერ არჩეული მამასახლისი აწესრიგებს „თანადგომითა და ერთნებაობითა ყოველთა ძმთაჲთა“, ე. ი. მონაზვნების თანხმობა-მონაწილეობით. მაგრამ ფეოდალურ საზოგადოების წოდებრივი და ეკონომიური სხვადასხვაობა მონასტრების მალალ კედლებსაც გადალახავს და ამა სოფლის დამტკეველ მონაზონთა ერთფეროვან დასს შეაშფოთებს.. „ძმობა“ თანაათან [და XIII საუკუნის დასაწყისისათვის ეს მომხდარი ფაქტია] ორ ჯგუფად იყოფა: „უფროსთა ძმთა“ ჯგუფი, ამათ ხელშია მალალი სამონასტრო თანამდებობანი, და „უმცროსთა ძმთა“ ჯგუფი. ამიერიდან სამონასტრო საქმეთა მართვა-გამგეობაში „ყოველთა ძმთა“ სახელით მონაზონთა ის პრივილეგიებული ჯგუფი მონაწილეობს მხოლოდ..

დაბოლოს აღსანიშნავია გლახაკები. კლასობრივ ბრძოლაში დამარცხებულნი, მეურნეობას მოწყვეტილნი [„ნებით“ თუ უნებლიეთ], უსაქმონი, სხვისი ხელის შემაცქერალ-მათხოვარნი ისინი მოიპოვებიან სოფლად თუ ქალაქად. XIII საუკუნის დასაწყისისათვის მათი რიცხვი საკმაოდ დიდი უნდა ყოფილიყო. ნიშანდობლივია, რომ გლახაკები ამ დროს სახელმწიფოს ზრუნვის საგანია..

მთიან საქართველოს მოსახლეობა გაცილებით ერთფეროვანია. მთიანეთს აქამდის შერჩენია ბარში განადგურებულ თავისუფალ მიწისმოქმედთა კლასი. თუმცა ნელა, მაგრამ მაინც მთა სულ უფრო და უფრო განიცდის ბარის ეკონომიურსა და სოციალურ გავლენას. ფეოდალური ურთიერთობა თანდათან გზას იკვლევს ბარიდან მთისაკენ. მთა ურჩობს და ბორავას...

ამ რთულ სოციალურ სინამდვილეს საფუძვლად უდევს სათანადოდ განვითარებული ფეოდალური ეკონომიკა. შესაფერის სიმალღეზე დგას სასოფლო მეურნეობა (განვითარებულ მელიორაციით), ხელოსნური წარმოება და აღებშიცემა.

სასოფლო მეურნეობის განვითარებული სახეები: მესაქონლეობა [განსაკუთრებით მეცხენეობა, მეცხვარეობა..], მეხილეობა, მეფუტკრეობა, ხორბლეული, მებაბრეშუმეობა, სელი, ბამბა და მევენახეობა. სოფლის მეურნეობის ეს უქანასკნელი დარგი აღნიშნულ ხანაში განსაკუთრებული მნიშვნელობისა იყო.

შემოტანის საგნებია უმთავრესად ფეოდალთა მოხმარების ძვირფასი საქონელი ოქრო-ქსოვილი, ოქრონემსული, ძვირფასი ფარჩეული, ძვირფასი კურკელი, იარაღი, ბეწვეული, სამკაულები, ნელსაცხებელი, ძვირფასი თვლები, ძვირფასი საქმელი..

საშინაო ურთიერთობაში აღებშიცემის სფეროშია უმარტივესი საგლები მოხმარების საგნებიც კი..

დასაშვებია, რომ უცხოეთიდან ამ დროს არა მარტო ფეოდალთა მოხმარების საქონელი შემოჰქონდათ [გვაქვს ცნობა, რომ თევზი აწინდელ სალიანიდან უზიდნაოთ ტფილისში, ხოლო ძვირფასი მატყლი კი ვავიპტიდანაც]. უსაფუძვლო არ იქნება ვიფიქროთ, რომ დარიალისა ან კიდევ სხვა რომელიმე „კარით“ საქართველოში ბეწვეულობის გვერდით პურიც შემოჰქონდათ.. შემოტანის საგნები იყო ფართე მოხმარების საქონელი—მარილი, რკინა..

XIII საუკუნის ოციან წლებისათვის საქართველოს ფეოდალური სახელმწიფო ამიერ-კავკასიის საზღვრებს სცილდებოდა. უშუალოდ თუ ყმადნაფიციტა მეშვეობით საქართველო დვინ-არზრუმის და დარუბანდ-შემახიის სავაჭრო გზათა ექსპლოატაციას ეწეოდა. შემდგომ აგრესიის მიზანს არჯემხლათის სასულტანობის [და აქ გამავალ სავაჭრო გზის—ერანიდან ლევანტისაკენ] დაპყრობა შეადგენდა.

პოლიტიკურად განხილული, ქვეყანა შედგებოდა „ყოველი საქართველოდან“ [მასში ივულისხმებოდა ეთნიკურად ქართველურ ტომებს გარდა ა.-კავკასიის სომხეთი და შირვანის დიდი ნაწილი..] და ყმადნაფიცი ქვეყნებისაგან. უკანასკნელთა დამოკიდებულება საქართველოსადმი ყოველწლიურ ხარკის გადახდაში გამოიხატებოდა.

ქვეყანას მეფე განაგებს დიდებულთა [დარბაზის] „ერთნებაობით“ და „თანადგომით“, მეფეს ემძიმება მის ხელისუფლებაში ფეოდალთა ეს ჩარევა და ხშირია კონფლიქტები [ლაშა გიორგი], რომელნიც ისევ დიდებულთა გამარჯვებით სრულდება. დიდებულთა ეს გამარჯვება ქყონდიდელ მწიგნობართუხუცესის საკითხშიაც გამოიქვლიდა. ათაბაგობის შემოღება [თამარის ნეფობის მიწურულს] და მისი ქყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესისადმი დაპირისპირება ცენტრალურ ხელისუფლების კიდევ ერთი დამარცხება იყო უმაღლეს ფეოდალებთან ბრძოლაში.

ქვეყნის ცენტრალურ სამმართველოს სავაზირო შეადგენს. აღნიშნულ ხანაში სავაზიროში ხუთი ვაზირი შედის [ცოტა შემდეგ ექვსი] და ორი—ვაზირთა თანაშემწენი.

პროვინციათა მმართველობა ერისთავთ-ერისთავის ან კიდევ ერისთავის ხელთაა. ესენი ფრიად ფართე სამართვე-გამგებობო უფლებებით არიან აღჭურვილი მათ ხელქვეშეთ საზოგადოების მიმართ...

XIII საუკუნის 40-ან წლებიდან ფეოდალურ საქართველოს განვითარება განსაკუთრებულს პირობებში მოექცა. აღნიშნულ დროიდან დამყარდა ჩვენში ე. წ. მონღოლთა მფლობელობის ხანა.

ამ მოვლენას წინ უსწრებდა მონღოლთაგან ლტოლვილის და მათ საწინააღმდეგო ღონისძიებათა მაძიებელ ხორეზშმაჰ ჯალალ ედინის ხანმოკლე, მაგრამ მეტად მწვავე მფლობელობა აღმოსავლეთ და სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში [1225-1231 წ.]. მრავალი მხარე სასტიკად დაზიანდა, განსაკუთრებით კი თბილისი და სომხითი..

ჯალალის ხუთწლოვანმა ბატონობამ საკმაოდ შეარყია ფეოდალური სახელმწიფოს როგორც ეკონომიური, ისე პოლიტიკური ძლიერება. ყმადნაფიცი ქვეყნები უმაღ ჩამოსცილდნენ მას, რაც პირველ ყოვლისა შემოსავლის იმ ნაწილის გაქრობას ნიშნავდა, ხარკის სახით რომ შემოდიოდა, ხოლო ეს შემოსავალი ფეოდალურ საქართველოს ბიუჯეტის მცირე ნაწილი როდი იყო... შესუსტდა ცენტრალური ხელისუფლების სიმტკიცე. ქუთაისში ლტოლვილი სამეფო კარი უზენაეს უფლებას საქართველოს უდიდეს ნაწილზე ვეღარ ახორციელებდა და ჯალალის თარეშს ფეოდალთა სრული თვითნებობა კიდევ უფრო აუტანელად

ხდიდა. „უსამართლობა“ და „მიმძლავრება“ ყოველად დაუსჯელად შლიდა ფრთებს და მწარმოებელ კლასებს სასტიკად ავიწროვებდა.

ჯალალის ღონისძიებებმა საწინააღმდეგო ნაყოფი გამოიღეს. მისმა თარეშებმა ქვეყნების სიმტკიცე მოშალეს, ხოლო განაწამებ საზოგადოებას ჯალალის წინააღმდეგ მებრძოლი მონღოლები, ბუნებრივია, მხსნელებად ჩვენებოდათ.

XIII საუკუნის პირველ ნახევარში მონღოლებმა მსოფლიოში უდიდესი საპულობელო შექმნეს.

1235—1240 წლებში მათ საქართველოც დაიპყრეს.

მონღოლთა მფლობელობის მნიშვნელობის შესახებ მათ ხელქვეშ მოყოლილ ქვეყნების განვითარების საქმეში ისტორიკოსები სხვადასხვა აზრისანი არიან. ზოგი დადებითად აფასებს მონღოლთა როლს, ზოგი უარყოფითად. საქართველოს განვითარების საქმეში, ვფიქრობთ ჩვენ, მონღოლთა მფლობელობამ დიდი უარყოფითი როლი ითამაშა [ამ საკითხზე ჩვენშია ც მოიპოვებიან საწინააღმდეგო შეხედულების ისტორიკოსნი].

საქართველოში მონღოლთა მფლობელობა რამოდენიმე ხანად იყოფა. პირველი, ეს არის ხანა მათ მოსვლა-გაბატონებიდან აღწერამდის [-253 წ.]. ხარკი ამ ხანაში შედარებით მსუბუქი ჩანს. ამ დროს მონღოლთა მფლობელობის უმთავრესი სიმიძივე გამჟღავნებულ შორეულ ლაშქრობაშია. მონღოლთა მუდმივი შორეული ლაშქრობა აუტანელი იყო საქართველოს ფეოდალური საზოგადოებისათვის საერთოდ და განსაკუთრებით კი ამ საზოგადოების იმ ნაწილისათვის, რომელიც მოლაშქრეობასთან ერთად მიწისმოქმედიც იყო [მსახური-გლეხი, „ყმა“].

სხვადასხვა წყაროებში აღნიშნული მონღოლთა წინააღმდეგ შეთქმულებანი [1246, 1250 წ.] საქართველოს ფეოდალურ საზოგადოების უკმაყოფილებას მოწმობენ. მეორე მხრით მეტად საინტერესო ჩვენებებ მოგვეპოვება იმის შესახებ, თუ ვის და როგორ დააწვა ფეოდალურ საქართველოს კლასობრივ სინამდვილეში მონღოლთა ტვირთის სიმიძივე. ერთ-ერთი თანამედროვის ცნობით ფეოდალებმა ისარგებლეს შემთხვევით და მონღოლთათვის ხარკს შეჰკუბდნენ გაცილებით მეტის რაოდენობით, ვიდრე ეს მათთვის უნდა მიერთმიათ და ასეთ მონახვევით „უსირცხვილოდ მდიდრდებოდნენ“-ო.

1247 წელს მონღოლებმა საქართველოს სამეფო ტახტზე ორი პრეტენდენტი დაამტკიცეს: დავით გიორგის-ძე და დავით რუსუდანი-ძე. ეს შემთხვევითი მოვლენა შემდეგ, როცა სათანადო ნიადაგი საკმაოდ შემზადდა, ისტორიულ მნიშვნელობის ფაქტის დასაწყისი შეიქმნა: დავით გიორგისაგან ლიბთაქათის, ხოლო დავით რუსუდანი-ძისაგან ლიბთ-იქითის სამეფო დინასტია წარმოიშვა.

მონღოლთა მფლობელობის მეორე ხანა 1253 წლის აღწერით იწყება. ამ დროისთვის მონღოლებმა ძირითადად დაასრულეს დაპყრობანი. შემცირდა სამხედრო ალაფის დენა. უზარმაზარ სახელმწიფოს მართველობის უზომო მოთხოვნილებანი ამიერიდან უმთავრესად ხარკით უნდა დაკმაყოფილებულიყო. ამისდა შესაბამისად აღწერის შედეგად დახარკვა უჩვეულოდ მძიმე და აუტანელი იყო საქართველოს ფეოდალურ მეურნეობისათვის. აღწერას გარდა ფისკა-

ლურისა, სამხედრო მიზანიც ჰქონდა. პირადი ფიზიკური მონაწილეობით, თუ საამისო საზღაურით ამიერიდან ქართველი გლეხი მოვალე იყო საქართველოს ფეოდალურ წრეებთან ერთად მონღოლთათვის მოლაშქრეობის მძიმე ტვირთს შესდგომოდა. ყველა ამას თან ერთო არანაკლები სიმძიმე: ამ ხარკის აკრეფის მოუწესრიგებლობა. ხარკის ამკრეფ მოხელეთა შეუზღუდველი თვითნებობა, უღმობელი სიმკაცრე, ეგზეკუციები, დარბევა-აკლებანი,—სისტემად იყო ქცეული. ხარკის აკრეფის საქმის მოწესრიგებისაკენ მიმართული მონღოლთა ყაენების არა ერთგზისი უშედეგო ცდები მოწმობაა როგორც საკიანის დიდმნიშვნელოვანებისა, აგრეთვე ხელისუფლების უმწიფობისაც.

მონღოლთა სახით საქართველოს მწარმოებელ საზოგადოებას ერთი ახალი ექსპლოატატორი მოემატა. ამავე დროს ძველი ვალდებულებანი: სამეფო, საქვეყნო, სამოხელეო, საეკლესიო და საბატონო არა თუ დარჩა, არამედ ზოგი მათგანი კიდევ უფრო დამძიმდა..

მონღოლთა მოხარკეობის შედეგად ფულით ღარიბი ფეოდალური მეურნეობა ჩქარა დაიცალა: ოქრო გაძვირდა. ეს გარემოება ყველაზე უწინ მწარმოებელ საზოგადოებას ემწვავა. მას სულ უფრო და უფრო უჭირს სახარკო ფულის შოვნა. ნევანშეობა საშინელი სახით წარმოდგა—45%/. მწარმოებელ საზოგადოების მდგომარეობა აუტანელი შეიქმნა. მეურნეობამ გლეხისათვის აზრი დაკარგა: ის გადასახადებს ვერ აუღის.. და ყოველმხრივ მიმძლავრებულ-მიხვეჭილი გლეხობა ბრძოლის უკანასკნელ საშუალებას მიმართავს: ბოგანობა-ხინობას იწყებს.

მწარმოებელთაგან დაცლილი მამული კი ეხლა მფლობელისთვისაც საშინელებაა: მამულზე დადებული მონღოლური ხარკის საბოლოო პასუხისმგებელი ფეოდალია. ერთერთი წყარო დაუფარავი ნიშნისმოგებით მოგვითხრობს, თუ როგორ ჩამწარდათ გლეხთაგან მონახვეჭი იმ ფეოდალებს, რომელთაც ამ მიმხვეჭელობის შედეგად მამულები გაუუკაცრიელდათ: მონღოლთა მეხარკეები აყრილ გლეხთაგან დანაკლისის ასანახლაურებლად ფეოდალთა ქონებასა სწვდნენ... და ამოდრავდა მამულები. ჩალის ფასად ჰყიდიან აზნაურები მათ სოციალურისა და ეკონომიური ძლიერების საყრდენს: „მათ ჟამთა ღია ქუდყანანი დაისყიდნეს ხარკობისაგან, ოქროჲ ძვირად იყვის და სოფელი იეფად“..

მაგრამ მამულების ამოდრავებას აზნაურთა სახლების ამოდრავება თან სდევდა: მამულდაქრობილი აზნაური სისხლით დამცრობის საფრთხის წინაშე დგებოდა. მცირეებიან და ქრებიან ძველი საგვარეულოები... მცირე გამონაკლისით ნავიანევი ხანის დიდი ფეოდალური საგვარეულოები თითქმის ყველა მე-XIII საუკუნის შემდეგდროინდელი წარმონაქმი არიან.

მაგრამ არიან ისეთებიც, როქელნიც ამ „ულუსობისა“ და „ძნელბედობის“ ჟამს დამცრობილთა გვერდით და მათ ხარჯზე აღზევდებიან. მონღოლ ხელისუფალთა პირად კეთილგანწყობილების მოპოვებით [ქრთაპით, ძღვენით, განსაკუთრებულ სიქველთ თუ სხვ.] ისინი ხშირად აღწევენ ხას-ენჩუ-ს მდგომარეობას ან კიდევ სრულ საგადასახადო სითარხნეს... ესენი ჰყიდულობენ გაუფასურებულ მამულებს, ამათკენ მიიღტვიან აყრილი გლეხები.

შევიწროვებული, მამულდამცრობილი ფეოდალები ხელუხლებლად და-
ცულ საეკლესიო მამულებსა სწვდნენ, ძველად შენაწირი მამულების გამოწირვა-
უკუჭერა იწყეს. ამის საწინააღმდეგოდ მოწვეული საეკლესიო კრება [1263 წლის
ახლო] მიზანს ვერ აღწევს და მამულები ფეოდალებსა რჩებათ..

XIII საუკუნის 60-ანი წლებიდან ალთენ ურდოსა და ელხანთა სამფლო-
ბელოს შორის ხანგრძლივი ბრძოლა იწყება. ჩრდილოეთის ურდოს მიზანია ხელთ
იგდოს ა.-კავკასია მისი განვითარებული სასოფლო მეურნეობით, ხელოსნურ წარ-
მოების მდიდარ ქალაქებით, სავაჭრო გზებით.. ელხანებს ერან-ევროპის დიდი
სავაჭრო გზა მის ამიერ-კავკასიის ნაწილში [დვინი-ანისი-ყარსი-არზრუმი] სამ-
ხრეთით გადააქვთ, ხოლო ბერქა და აბალა ყუენების საომარი ობერაციები
[1264 წ.] მტკვრის და იორ-ალაზნის ნაპირებზე მძიმედ აზიანებენ კახეთ-
ჭერეთის მოსახლეობას..

ესა და მსგავსი მოვლენები თან ერთვიან ზემოაღნიშნულთ და ფეო-
დალურ საქართველოს სამეურნეო განვითარება. ფერხდება.
სასოფლო მეურნეობის დაცემის გვერდით ეცემა შედარებით სუსტი ალებშიცე-
მაც. ხოლო ასეთ პირობებში მონღოლური საქალაქო ხარკი ყოველად აუტანელი
ხდება. მცირდებიან და უკაცრიელდებიან მსხვილი ფეოდალური ქალაქები [ანისი..].
გარბიან ხელოსნები, მელქენები და ბოლოს ქალაქის ბერებიც. სავსებით ქრება
მრავალი დაბა-ქალაქი. ისინი ისევ სოფლებიან.. უდაბურდებიან დიდი გზაშა-
რის პირები. მოსახლეობა ერთიანად გარბის გზისპირა სოფლებიდან [საიამე გა-
დასახადის სიმძიმისა და იამთან დაკავშირებულ შევიწროვებათა გამო].

XIII საუკუნის 70-ან წლებში მონღოლებმა კვლავ აღწერეს საქართველო:
„ალთვალა და ცნა, რამეთუ უმრავლესნი მოკრებული იყო“... ასეთი იყო მონ-
ღოლთა ბატონობის შედეგი ქვეყნის პირველი აღწერიდან მეორემდის.

რყევას განიცდიდა ფეოდ. საქართველოს სახელმწიფო წყობილებაც. მონ-
ღოლებმა იმთავითვე საქართველოს დაპყრობისას და შემდეგ, უმეფობის ხანაში,
ხერხიანად გამოიყენეს ქართული სისტემა ერისთავთ-ერისთავობისა.
მათ შეიწყნარეს უკანასკნელთა „მთავრობა“, თითოეულს „კელთ უდევს“ მა-
მული მისი“ სამთავროდ და სათანადო იერლაცითაც დაუმტკიცეს წყალობა. ეს
მდგომარეობა არ შეცვლილა მას შემდეგაც, როცა მონღოლებმა მეფობა [ორი
მეფე!] აღადგინეს. ქვეყნის დიდმოხელე-ფეოდალები [ვაზირები, ერისთავთ-ერის-
თავები] ნომინალურად მეფის მოხელეები, ფაქტურად მონღოლთა მოხელენი
იყვნენ. საქ. მეფე მონღოლთა თვალსაზრისით ერთი მოხელეთაგანი იყო.
უფროსი სხვა მოხელეთა შორის.. მეფის უფლებები ამ მოხელეთა მიმართ, ბუ-
ნებრივია, ერთობ პირობითი უნდა შექმნილიყო: მონღოლთა კარისაგან იყო
დაპოკიდებული როგორც მეფის უფლებათა რეალიზაცია საქუთარი დიდმოხელის
მიმართ, აგრეთვე უკანასკნელის მეტი თუ ნაკლები მორჩილება საქუთარ მეფი-
სადმი [სუმბატი, სადუნი, ჯიქური, ს. ჯაყელი, რაჰის ერსთავი კახაბერი, ხუტ-
ლუბულა].

ამავე მიმართულებით მოქმედებდა მონღოლური ხას-ენჩუს სისტემა,
მონღოლთა დივნის მოხელეთათვის შეუვალი ხასი სამთავრო კიდევ უფრო მეტის
წარმატებით მცდელობდა ასეთ შეუვალობის მიღწევას საქართველოს სამეფო

ხელისუფლებისგანაც. ის გარემოება, რომ მონღოლები ზოგჯერ, განსაკუთრებულ შემთხვევებში, საქართველოს მეფეს შეიწყალებდნენ და „მიათვლიდნენ“ „ყოველთა მთავართა საქართველოსათა“, უდავოდ მოწმობს, რომ ჩვეულებრივს პირობებში მონღოლთა დროს საქართველოს მთავართა [resp. სამთავრო ტერიტორიათა] მეტი თუ ნაკლები რაოდენობა საქართველოს მეფისათვის ხელმიუწვდომელი იყო.

XIII-XIV საუკუნის ქართველი მოღვაწენი ხელდადებით მონღოლებსა სთელიან იმის მიზეზად, რომ მეფემ „ვერ სცვალნის მთავარნი და ერისთავნი“ და ეს „შიშისათჳს ყაენისაო“, ურთავს ცნობის გადმომცემი. მათი წარმოდგენით საქართველო ერთი მთლიანი ფეოდალური ქვეყანაა, მაგრამ მონღოლთა მფლობელობის ქვეშ და მათი პოლიტიკის წყალობით დანაწილებული. ეს შეხედულება იმ შესწორებას საჭიროებს, რომ მონღოლთა ასეთი პოლიტიკის ეს ეფექტურობა თვით საქართველოს ფეოდალური სინამდვილის ნაყოფი იყო.

ცენტრალური ხელისუფლების ასეთ დასუსტებისას, ადვილი გასაგებია, რომ ჭყონ დიდელ-მწიგნობართუხუცესის „კელის“ მნიშვნელობა კიდევ უფრო შესუსტდა. XIII ს-ში პირველი ვაზირი, „ვაზირთა უხუცესი“ ნამდვილად არის არა ჭყ.-მწიგნობართუხუცესი, არამედ ათაბაგი, რომელიც ამავე დროს ამირსპასალარიც არის.

XIII საუკუნის მიწურულს აღმოსავლეთ საქართველოს მდგომარეობა განსაკუთრებით არახელსაყრელი იყო. მეფე დავით დიმიტრის-ძე ქართლის ფეოდალთა ერთი ნაწილით ყაზან ყაენს აუჯანყდა და ოქროს ურდოს ელხანთა სამფლობელოზე გასალაშქრებლად ეპატიებოდა. ფეოდალთა მეორე [უდიდესი] ნაწილი ყაზან ყაენის მორჩილი დარჩა. აჯანყებული მეფე სახასო მთიულეთსა და ხევში იჯდა. ეს აჯანყება მრავალ წელს გრძელდებოდა. მეფის მომხრე პროვინციებში მონღოლთა ლაშქრის ყოველწლიურმა თარეშმა შესაფერი ნაყოფი გამოიღო: „ამათ შფოთთა რა იყო ქვეყანა ქართლისა, არა იყო... თესვა და არცა შენება ყოვლად“. ბუნებრივია, თუ მრავალწლოვან ასეთ „შფოთს“ შიმშილობა მოჰყვა. „იქმნა პურისა მოკლება, რამეთუ ყოვლად არა იპოვებოდა სასყიდლად არცა დიდითა ფასითა. ესოდენ განძვინდა შიმშილი, მძორსა არა წმიდასა ურიდად ჭამდეს. სავსე იყუნეს უბანნი და თოლოცნი, გზანი და მინდორნი და ქალაქნი და სოფელნი მკუდრებითა; ყრმანი მკუდართა დედათა ლეშქთა წოვდიან“.. ასეთ საზარელ ფერებში ცდილობს ავტორი ამ საშინელ მოვლენის ცხოვლად დასურათებას.

შიმშილობა საშუალო საუკუნეებში უაღრესად კლასობრივი მოვლენაა: მთელის სისასტიკით ის მწარმოებელ საზოგადოებას დაატყდება ხოლმე თავს და განსაკუთრებით მას ანადგურებს როგორც ფიზიკურად, ისე სოციალურად: „გამოზრდა და ავსა ჟამსა შიგან დარჩენა“ ერთერთი ძლიერი საშუალება იყო ფეოდალთა მიერ მწარმოებელ საზოგადოების ეკონომიურად და სოციალურად კიდევ უფრო დასამონებლად..

ტყვევნა-ხოცვისა და შიმშილობა-ჭირის გამო შიდა ქართლი დაიცალა.. „და უმრავლესი ერი ქართლისა წარვიდა სამცხეს ქვეყნად ბექასა, სადა იგი იპოვებოდა პური სასყიდლად“.

სწორედ ამ „შფოთიან“ ხანაში აღგილი აქვს ქართლში, ლიახვის ხეობაში ოსთა ჩამოსახლება. ოსთა ეს ჩამოსახლება მე-XIII საუკუნის 90-ან წლებში იწყება. მე-XIV საუკუნის პირველ ოცეულში მათ უჭირავთ გორი [წაართვეს ქართლის ერისთავთ-სურამელთ], ფეხი მოუკიდიათ მტკვრის გაღმა-მხარ-შიაც [გამრეკელ კახას ძეს წაართვეს ძამის ციხე] და ლამობენ დაეპატრონონ ძამის ხეობას. აქ მათ წინსვლას გადაეღობება და შეაჩერებს ძლიერი ფეოდალი, სამცხის მთავარი ბექა ჯაყელი.

ოსთა ჩამოსახლება, ბუნებრივია, სასტიკ და დაუნდობელ სამამულო ბრძოლის ხასიათს იღებს. ოსთა მთავარიო „აოკრებდა ქართლსა, თრიალეთსა და განასხმინდა მამული საგან აზნაურთა“. და „აზნაურებიც“ [ე. ი. მიწისმფლობელთა კლასი], რა თქმა უნდა თავს არ ზოგავენ.. სამწუხაროდ, ჩვენ არა გვაქვს ცნობა, თუ როგორ იქცეოდნენ ამ ბრძოლისას არააზნაურები, რომელნიც, ბუნებრივია, კლასობრივად შეათასებდნენ შექმნილ საინტერესო მდგომარეობას [საამისო ანალოგიები ჩვენ საკმაოდ მოგვეპოვება ნაგვიანევე ხანიდან]. ყოველ შემთხვევაში პირველი „ჭირი“ ოსთა გადმოსახლებით რომ „აზნაურებს“ დასდგომიათ, ეს უდავოა..

მონღოლები ამ ბრძოლისას გარკვევით ოსებს უჭერენ მხარს. აჯანყებულ ქართლში ოსთა მოძლიერება მათ პოლიტიკურ ანგარიშში შედის. ისინი მფარველობენ გადმოსახლებულთ და ქართველ ფეოდალთა მიერ განადგურებისაგან იცავენ მათ.

ბრძოლა ოსებთან შეუწყობელი იყო და ხანგრძლივი.. მისი დაუნდობელი და შეურიგებელი ხასიათი გვაფიქრებინებს, რომ ეს ბრძოლა სოციალური მომენტით იყო გართულებული.. ოსები უწყალოდ „განასხნა და აღფხურა“ გიორგი VI, რომელმაც მონღოლებთან კეთილგანწყობილებათ „ყოველი საქართველო“ მიიღო მათგან და ამდენადვე ჩამოსახლებულ ოსთა წინააღმდეგ სამოქმედოდ ხელებიც გაიხსნა..

მონღოლთა მიერ შექმნილი დიდი ცენტრალისტური სახელმწიფო [თითქმის მთელი აზია და ევროპის უდიდესი ნაწილი] სრულიად შეუსაბამო პოლიტიკური ფორმა იყო ფეოდალური მეურნეობისათვის. ქვეყნების ასეთ გაერთიანების შინაგანი საფუძვლები არ არსებობდა; ეს გაერთიანება ნაძალადევი და მექანიკური იყო და ამდენადვე მხოლოდ ხელშემშლელი შეიძლებოდა ყოფილიყო ფეოდალური მეურნეობის შემდგომი განვითარებისათვის. ამიტომ [რამდენადაც ფეოდალური მეურნეობა რჩებოდა] მონღოლთა ამ სახელმწიფოს დაშლა აუცილებელი იყო...

XIII საუკუნის 60-ან წლებიდან მონღოლთა სახელმწიფოს დაშლის პროცესი უკვე თვალსაჩინო ხდება. ამ დროიდან ყაენთაყაენის უზენაესი უფლება წინანდებურად აღარ ხორციელდება და ჩინგიზის ოთხი შვილის ჩამომავლობანი ურთიერთისაგან დამოუკიდებლად მფლობელობენ თავიანთ წილხვედრ ქვეყნებში. ამ ხანებში მათ უკვე შემოეკრიათ ურთიერთშორის ბრძოლა. [ფორმალური უარყოფა კი ყაენთაყაენის უზენაესობისა მოხდა XIII საუკუნის მიწურულს ელხან ყაზანის მიერ].

მონღოლთა სახელმწიფოს თანდათან დაშლის პროცესი ამ ოთხი დაპო-
უქიდებული ერთეულის ჩამოყალიბებაზე არ შეჩერებულა და მონღოლ უფლის-
წულებს შორის საურთიერთო ბრძოლა ცალკეულ ერთეულებშიაც იჩენს თავს.
ასეთ ბრძოლებისთვის ნოყიერ ნიადაგს ადგილობრივი ძალები ქმნიან [ფეოდა-
ლური სინამდვილე]. ისინი ასაზრდოებენ მათ და ქვეყანას ფეოდალიზაციის გზით
მიაქანებენ. მონღოლური ხას-ენჩის სისტემა ასეთ ნიადაგზე ფეოდალურ
ინსტიტუტის—შეუვალობის ფორმას ღებულობს და მონღოლთა სამფლო-
ბელოს ფეოდალიზაციის ერთერთი საყრდენი ხდება: მიწისმფლობელობის
სამამულო სისტემის უპირატესობა მონღოლთათვისაც თანდათან უდავო ხდება.
იმ დროს, როცა დივინის ქვეყნები [ე. ი. მონღოლთა სახელმწიფოს ცენტრალურ
დაწესებულებისადმი დაქვემდებარებული ქვეყნები] ხარკის ამკრებ მოხელეთა
გაუქაძლობა-უპასუხისმგებლობის გამო ოხრდება და ვერანდებოა, შეჰინშნავს
მონღოლთა ერთი მოხელე, ენჩუ ქვეყნები [კერძო პირთადმი განკუთვნილი ქვეყ-
ნები] შენდებიათ. ეს იმ პრინციპის გამარჯვება იყო, პოეტმა არჩილმა აგრე ლა-
იდარულად რომ გამოსთქვა: „შეუჩოქელი მანული ცუდია, რად
ოვამენოთ“? [ამ ნიადაგზე ბუნებრივად გასაგები ხდება ხასი სამცხის სამთაე-
როს შედარებითი ეკონომიური წარმატებულობა ამ საერთო დაცემის ხანაში].

ნოინ-უფლისწულებს შორის ეს ფეოდალური ბრძოლები პოლიტიკურად
ასუსტებდა მონღოლთა ცენტრს და დაპყრობილებს გათავისუფლების იმედს აძ-
ლევდა. სულ უფრო და უფრო ადვილმესაძლებელი ხდება აჯანყებანი, რომელთა
შედეგი ეხლა აჯანყებულისათვის მისი დამარცხების შემთხვევაშიაც კი შესაძლებე-
ლია გამანადგურებელი არ აღმოჩნდეს [1259-61 წლის ულუ-დავითის აჯანყება]..

როგორც შედეგი დაპყრობილ კულტურულ ქვეყნებში სოციალ-ეკონომიური
წყობის გავლენისა და ამდენადვე პროგრესული, მონღოლთა უფლისწულებს
შორის ეს ბრძოლები ხშირად ფრიად სახიფათო შედეგების შემცველი იყო
დაპყრობილ ქვეყნებისთვის.. უფლისწულთა ბრძოლის დროს დაპყრობილი ქვე-
ყანა ვალდებული იყო ერთერთ მებრძოლის მხარეს დამდგარიყო. პატივი და
წყალობა ელოდა მას შერჩეულ უფლისწულის გამარჯვების შემთხვევაში [დღიმიტრი
დავითის-ძე—XIII ს. 80-ანი წლები, გიორგი დღიმიტრის-ძე—XIV საუკუნის
20-ანი წლები], ხოლო რისხვა და დასჯა თავს დაატყდებოდა გამარჯვებულ
მოწინააღმდეგის მიერ [დღიმიტრი დავითის-ძე—1289 წ., დავით დღიმიტრის-ძე—
1295 წ.].

მე-XIV საუკუნის 30-ან წლებიდან ვიდრე ამ საუკუნის 80-ან წლებამდის
საქართველოს სოციალ-ეკონომიური ვითარება რამდენადმე აღდგენა-გამოსწორე-
ბისა და შემდგომ განვითარების ნიშნის ქვეშ მიმდინარეობს. ეს მოვლენა ამ
დროისთვის შექმნილ ხელსაყრელ საშინაო და საგარეო პირობებს ემყარება.

ამ დროისათვის ელხანთა სამფლობელო პოლიტიკურად დაიშალა და სა-
ქართველოც ფაქტიურად გამოდის მონღოლთა მორჩილებიდან. [ფორმალურად
ის ამ ხანებშიაც ელხანთა მემკვიდრეების სამფლობელოში ითვლება]. ქვეყანა
განთავისუფლდა უზარმაზარ მონღოლთა ხარკისაგან [ამ დროს ის უდრიდა 120
„თუმანს“ და ორი ათას „დინარს“] და ამ ხარკის აკრებასთან დაკავშირებულ
ძალადობისაგან.

საქართველოს მწარმოებელ საზოგადოებას ამით საგრძნობლად უნდა შე-
მსუბუქებოდა საგადასახადო ტვირთის სიმძიმე [თუმცა მეტად იშვიათია შე-
თხვევა, რომ ფეოდალებმა მწარმოებელთ სავსებით მოხსნან ამა თუ იმ შემთხვე-
ვის გამო დაკისრებული ტვირთი მაშინაც კი, როცა ამ ტვირთის გამომწვევი
მიზეზი ალარ აჩის..].

აღნიშნულ ეპოქაში საგარეო პირობებიც შედარებით ხელსაყრელია: არც
ელხანთა მემკვიდრენი [ჯუბანიანნი, ჯალაირიანნი..] და არც სხვა მეზობლები,
შორეული თუ ახლობელი [თურქ-ოსმალოები, ბიზანტია, მისრეთი, ტრაპიზონის
სამეფო, ოქროს ურდო], უშუალო დაპყრობის მუქარას საქართველოს ვერ უქმნიან.
თვით დასუსტებულთ ან კიდევ ახალ-მოზარდთ საამისო ძალა არ შესწევთ.

ამავე დროს ამ ქვეყნებთან ეკონომიური ურთიერთობა შეუფერხებელი
ხორციელდება. უცხოურ წერილობით წყაროების ჩვენებათა გვერდით ამდროინ-
დელ საქართველოში ხმარებული საფასეს სახელები და განძების სახით შემონა-
ხული ნუმიზმატიკური ნიშნები უდავოდ მოწმობენ საქართველოს ეკონომიურ
ურთიერთობას „ოქროს ურდოსთან“, ერანისა და მცირე აზიის ქვეყნებთან და
განსაკუთრებით ჩრდილოეთ იტალიის ქალაქებთან. უკანასკნელებმა, როგორც
ცნობილია, ფრიად ინტენსიური სავაჭრო ურთიერთობა გააჩაღეს XIII—XV
საუკუნეებში როგორც ელხანთა, ისე ჯუზიანთა [„ოქროს ურდო“] სამფლობე-
ლოებთან.. ამავე დროს მათ გარკვეული პოლიტიკური წარმატებები აქვთ ყი-
რიმ-აზოვის ზღვის, თუ შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროებზე..

სათანადო დაკვირვებით დასტურდება, რომ ამდროინდელ ფეოდალურ
საქართველოს საგარეო ვაჭრობაში ხსენებულ ქალაქებს უპირატესი მნიშვნელობა
ჰქონიათ.

შექმნილ ხელსაყრელ პირობების ნიადაგზე გასაგებია მე-XIV საუკუნის
პოლიტიკურ მოღვაწეთა სოციალ-პოლიტიკური თუ ეკონომიური ხასიათის რა-
მოდენადმე წარმატებითი ღონისძიებანი.

საქართველოს პოლიტიკურად გამთლიანებისათვის წარმოებულ ცდას თან-
ახლავს მნიშვნელოვანი საკანონმდებლო საქმიანობა, რომელიც მიზნად ისახავს
გადაჭრას და მოაგვაროს საკითხები სახელმწიფო წესწყობილებისა
[„ეკლმწიფის კარის გარიგება“], სოციალურ ურთიერთობისა [სოცია-
ლური ფენები მთასა თუ ბარში, საბატონე მო დამოკიდებულგბა..], სისხლისა
და სამოქალაქო სამართლისა [პარვა, ავაზაკობა, კელა, უპატიობა,
მკვრეხელობა, აღებშიცემა, ვაჭრობა, წინდი, ვედრი, ვალი, ვაში და სხვ.].

ასეთი საკანონმდებლო საქმიანობა თავისთავად მოწმობს ამ დროისთვის
შექმნილი მდგომარეობის გადასინჯვის აუცილებლობას.

დამახასიათებელია, რომ სახელმწიფო წყობილების საკითხებში კანონ-
მდებლობის იდეალია მონღოლებამდელი საქართველოს სა-
ხელმწიფო წესწყობილება.. ასე რომ „ორისავე ტახტისა გამაერთიანე-
ბელი“ გიორგი VI [1318-1340 წ.] არა მარტო ქვეყნის ტერიტორიულ გამთლი-
ანებას ცდილობს, მის დროს [და შემდეგაც XIV საუკუნეში] გარკვეული ცდა არის
ჩატარებული საქართველოს პოლიტიკური წყობილების რესტავრაციისათვის
[ერისთავების ცვლა, დარბაზი ცივზე, ქყონდიდელისა და ათაბაგის საკითხი..].

წერილობითი ხასიათის ცნობებს აღნიშნულ ხანაში საქართველოს ეკონომიურ და პოლიტიკურ წარმატებულობის შესახებ [არაბული, ბერძნული, ლათინური, ირანული და ქართული წყაროები] ეთანხმება და ავსებს მატერიალური ხასიათის ძეგლები [არქიტექტურა].

საყურადღებოა, რომ მე-XIV საუკუნის კერძო სამართლის ძეგლებში [„ძეგლის დება“, „წიგნი სამართლისა კაცთა შეცოდებისა ყოვლისაგე“] წოდებრივ საკითხებს და კერძოდ გლეხთა საკითხს ერთობ დიდი ადგილი აქვს დათმობილი. ხსენებული კანონების შესწავლიდან აშკარა ხდება, რომ ეს საკითხი ფრიად გამწვავებულია და ხელისუფლებაც მის მოგვარებას ცდილობს..

ბეჟა-ალბულას სამართლის მიხედვით ბატონყმობის ადრინდელი გამოხატულება მიწის მწარმოებელ საზოგადოების მიწაზე მიმაგრება კარგა ხნის ფაქტია. ბატონს უფლება აქვს ოცდაათ წელს ეძიოს მკვიდრი ყმა. და ეს კანონი „პირველადვე დაწესებულია“. ამ ნორმის გამოთქმა კანონმდებელთა დასკირდათ არა იმიტომ, თითქო მას ეხლა აწესებენ, არამედ იმიტომ, რომ ეხლა ამ ნორმის გვერდით მეორე ვადაც დააწესეს..

კანონმდებლობის შემდგომი საინტერესო მხარე, ესაა გლეხის იმ უფლების აღიარება, რომლის მიხედვითაც მიწის პატრონს უფლება არა აქვს გლეხი მიწას თვითნებურად მოაშოროს. გლეხის ინტენსიურ მეურნეობის ეს ძირითადი პირობა, ჩანს, შერყეულია. ამიტომაც არის, რომ კანონმდებლობას საჭიროდ მიაჩნია გლეხის ამ უფლების განსაკუთრებით აღნიშვნა [რომ ასეთი საფრთხე რეალური იყო, იქიდანაც ჩანს, რომ კანონმდებლობამ სრულიადაც ვერ გადაარჩინა გლეხთა ეს ძირითადი უფლება ფეოდალების მხრით მიტაცებისაგან.. და მხოლოდ მე-XVIII საუკუნეში და ისიც საქართველოს მხოლოდ ერთ ნაწილში, ქართლ-კახეთში, ადგილი აქვს ცენტრალურ ხელისუფლების მიერ გლეხთა ამ უფლების აღდგენის ცდას..].

გლეხს უფლება არ აქვს გლეხივე ყმად იყოლიოს, იყიდოს და მკვიდრად დაიჭიროს: ადგილი პატრონისაა“ [მანც და მანც ამ მუხლიდან ჩანს, რომ ასეთ პრაქტიკას ადგილი ჰქონია XIII ს. საქართველოში..].

როგორც წესი, მიწის მწარმოებელი მიწის საკუთრების უფლებას მოკლებულია. „მიწა პატრონისაა“ და გლეხის უფლება მოძრავ ქონებაზედაც კი შეზღუდულია. გლეხის ადრინდელი პასუხისმგებლობა ერთი კარით განისაზღვრება. რა თქმა უნდა, ერთი კარი გლეხის ფაქტურ ქონებას არ განსაზღვრავს, მაგრამ გლეხის მთელი ქონება ბატონის საკონტროლოა..

კანონმდებლობა განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევს გლეხების ერთი ბატონიდან მეორესთან დენას, ბოგანობას, რასაც, ჩანს, ამ დროისათვის მეტად არასასურველი სახე მიუღია.. ომიანობა, შიმშილობა, ჭირი, უცხოური ხარკი, საბატონო ბეგარა, სამეფო და საეკლესიო გამოსაღები,— ყველა ერთად უტევს გლეხს. ისიც იბრძვის.. და უსწორო ბრძოლაში უკანასკნელი საშუალება ბოგანობაა.. ამ ბრძოლაში, ბუნებრივია, გლეხი გლეხს შველის: ხელს უწყობს გაქცევა-დამალვაში, ან კიდევ შეიკედლებს ხოლმე და სხვა.. კანონმდებლობა უკანასკნელი გლეხის ასეთ მოქმედებისათვის პასუხისმგებლობას მის ბატონს აკისრებს, ე. ი. ბატონებსა და ყმებს შორის კლასობრივ ბრძოლაში

კანონმდებლობა ბატონების შეკავშირებას ცდილობს გლახთა ამ ბრძოლის საშუალების [ბოგანობის] შესანელებლად.

ასეთივე ხასიათისაა კანონმდებლობის მუხლები იმის შესახებ, რომ ყოველი ფეოდალი მოვალეა მინდობილი გლახი (უცხო) უსარჩლეად დაუბრუნოს თავის მკვიდრ ბატონს, რომ არავის აქვს უფლება ყმა დაუქიროს მკვიდრ ბატონს იმ საბუთით, რომ შიმშილობის თუ სხვა რამ „ჭირია“ ემს მან „გამოზარდა“ ეს გლახი..

კლასობრივ ბრძოლაში ბატონთა ორგანიზების გვერდით კანონის ეს მუხლები განსაკუთრებით წვრილ მეზობლებთან სოციალურ გადარჩენასაც ისახავს მიზნად: ცხადია, ყმები პირველ ყოვლისა მათ გაუბრძიან და მსხვილ მფლობელთ მიუღიან; ეს სწორედ წვრილ მფლობელთ არ ძალუძთ შიმშილობის თუ სხვა „ჭირის“ დროს „ეპატრონონ“ თავიანთ გლახებს..

საერთოდ მე-XIV საუკუნის კანონმდებლობას შერჩენილი აქვს წვრილ აზნაურთა [კერძოდ აზნაურ-მოსაკარგავეთა] დაცვა-გადარჩენის ძველი ტრადიციები.. რა თქმა უნდა, ეს კიდევ უფრო ნაკლებად იყო შესაძლებელი, ვიდრე XII--XIII საუკუნეებში, როცა ცენტრალური ხელისუფლების მხრით მათი გადარჩენის მცდელობისდა მიუხედავად ეკონომიურად და სოციალურად დიდად დაზიანდნენ ყმა-მოლაშქრეთა და აზნაურთა ფართე ფენები..

აღნიშნულ ეპოქაში საგარეო მშვიდობიანობა რამდენიმეჯერ იყო დარღვეული. მონღოლებთან ურთიერთობის გარდა [ის ამ ეპოქაში სხვადასხვა დროს სხვადასხვანაირია: გიორგი VI განთავისუფლდა მონღოლთაგან უკანასკნელთა სამფლობელოს პოლიტიკურად დაშლის წყალობით... მაგრამ მას ფორმალურად მონღოლთა უზენაესი მფლობელობა, ჩანს, არ უარუყვია.. ამავე დროს გიორგი სასტრუკ ბრძოლაში ამარცხებს და ამიერ-კავკასიის საზღვრებიდან სდევნის ერთერთ ნოინს, რომელსაც მონღოლთა ასეთი ფორმალური უზენაესობის რეალიზაცია განუზრახავს და საქართველოს დასაპყრობად წამოსულა. ამავე საუკუნეში აღმოსავლეთ და საჩხრეთ ა. კავკასიაში სხვადასხვა დროს გარკვევით ჩანან მონღოლები „ოქროს ურდოდან“, ჯალაირიდები. ჩანს: საქართველოს პოლიტიკური საზღვრები ამ ეპოქის სიგრძეზე ყოველთვის ერთნაირი არაა და მისი დამოკიდებულებაც მონღოლთა სახელმწიფოებთან სხვადასხვაა..]. თურქთა შემოსევანი სიმპტომატურია. XII საუკუნის 40-ან წლებიდან ისინი ოთხჯანის შემოესივნენ საქართველოს სამხრეთ დასავლეთ ნაწილებს [XIII ს. 40-ანი წლები--ვალაშკერტი, 80-ანი წლები--ტაო, XIV ს. 30-ანი წლები--კლარჯეთი, 60-ანი წლები--სამცხე, 1374 წ.], მართალია, თურქები ყველა ამ ომში დამარცხდნენ, მაგრამ მათ შემოტევათა დაჟინებითი ხასიათი და მიზნები—არა მხოლოდ მორბევა, არამედ ქვეყნის დაპრობის სურვილი,—მაჩვენებელი იყო იმისა, თუ როგორი საშიში მეზობელი ვაჟაკედებოდა ბიზანტიის მემკვიდრედ საქართველოს დასავლეთით..

საშინაო პოლიტიკურ ურთიერთობიდან XIV საუკუნისათვის ფრიად ნიშანდობლივია სევანთა განდგომა [60-ანი წლები].

„ბორჯენულობა“ მთას იმ დროიდანვე სჭირს, რაც ბარში მისგან განსხვავებული სოციალ-ეკონომიური წყობა წარმოიშვა.. მთაზე ფეოდალური ბარის

გავლენა, ბუნებრივია, მხოლოდ მშვიდობიანი გზით არ მიმდინარეობდა და მთაში ფეოდალიზმის დამყნა ხშირად სისხლიან წინააღმდეგობას ხვდებოდა.. დიდოფხოველთა აჯანყება XIII ს. დასაწყისს, აზაგვისა და ქსნის ხეობათა საკითხი გიორგი VI დროს, ოსთა ჩამოსხდომა და აზნაურთა „გასხმა მამულთაგან“ XIV ს. პირველ მესამედში, დვალთა აჯანყება მე-14 საუკუნის მიწურულს,—ყველა ესენი მთის ამ ბრძოლის ეპიზოდებია...

სვანებს ფეოდალურ ბარში დიდი ხანია „ავის მოხარკულთა“ სახელი აქვთ განთქმული.. XIV საუკუნის სვანთა განდგომა შეიძლება პირველიც არ იყოს [ყოველ შემთხვევაში XIII საუკუნის 70-80-ან წლებში იმერეთში სათათრო გადასახადის გვერდით მოხსენებულია გადასახადი „სასვანო“...]. უკუმდგარ სვანებს ქუთაისი დაუბრუნებიათ.. სვანეთი ეხლაც დაიმორჩილა ბაგრატ V [მთელი სვანეთი ასწერეს და მორჩილებაზე დააფიცეს], მაგრამ ასეთი მდგომარეობის შენარჩუნება ბარის შემდგომ ძლიერებისაგან იყო დამოკიდებული..

ქრონიკული ცნობით XIV საუკუნის 50-ან და 60-ან წლებში ძლიერი „მო მ-ს რ ვ ე ლ ი ე ჯ ა მ ი“-ა აღნიშნული.. საძმუხაროდ, ცნობა ერთობ მოკლე და ზოგადია და ამ მოვლენის სოციალურ მნიშვნელობის შესახებ კონკრეტულ მსჯელობის შესაძლებლობას არ იძლევა.

XIV საუკუნის 30-ან წლებიდან შექმნილი შედარებით ხელსაყრელი საგარეო ურთიერთობა ამავე საუკუნის 80-ან წლებში ერთობ მკვეთრად შეიცვალა. 1386 წლიდან იწყება აზიის დიდი დამპყრობელის, თემურლენგის მრავალგზისი შემოსევები საქართველოში. „თათართა“ ეს შემოსევანი თემურის სიკვდილის (1404) შემდეგაც გრძელდება და მხოლოდ 1415 წლიდან იწყება შედარებით მშვიდობიანი ურთიერთობა.

აღნიშნული ოცდაათწლოვანი ეპიზოდი ერთერთი უსასტიკესი ხანაა საქართველოს ისტორიულ წარსულში.

გარკვეულ პოლიტიკურ სიტუაციის წყალობით ა.-კავკასია და კერძოდ საქართველო თემურლენგის განსაკუთრებული ყურადღების ცენტრში მოექცა. ამდენად საქართველოს წინააღმდეგობა თემურის გამანადგურებელ მახვილის უსასტიკეს მოქმედებას იწვევდა..

შედეგი: ციხე-ქალაქების თუ სხვა ნაშენობათა ნგრევა-განადგურება, ასობით სოფლების გადაბუგვა [700?], ხალხის შეუბრალებელი ჭლეტა, ათიათასობით დატყვევება-გადასახლება [60.000?]. და ასეთი „ტყუპნვა და რბევა“ ხდება 30 წლის მანძილზე ფეოდალურ ურთიერთობის მძიმე პირობებში, როცა ომების თანამყოლი მოვლენების [სენი, შიმშილობა, მიმძლავრება-ძალადობა..] არა ნაკლებ ანადგურებენ მწარმოებელ საზოგადოებას, ვიდრე უცხოელი მტრის ხმალი და ისარი..

მწარმოებელი საზოგადოების (უპირატესად) განადგურებას ბატონ-ყმობის პირობებში თან სდევდა ფრიად მძიმე შედეგები: ერთობ მძაფრად დაირღვა რიცხვობრივი პროპორცია ბატონებსა და ყმებს შორის უკანასკნელთა საზიანოდ, რასაც ბუნებრივად თანსდევდა გლეხთა სოციალ-ეკონომიური მდგომარეობის შემდგომი გაუარესება..

ცენტრალურ ხელისუფლების [მეფე ალექსანდრე 1412-1442 წ.] ცდა, ქვეყნის აღდგენისაკენ მიმართული, თავისთავად საგულისხმეორო ფაქტი, საკმაო არ ჩნდა მიყენებულ ჭრილობათაგან გახსაკურნავად.. თათრები ეხლა ველარ შემოდინს საქართველოში [„სამარაღისოდ უკუქცეულ არიან“], აქ ჩამოსახლებულნიც განდევნეს და ამ ადგილებში ქართული ფეოდალური წესები აღადგინეს [ლორე..], დაკარგული პროვინციებიც რამოდენადმე დაიბრუნეს [სივნიეთი, შირვანი..], უკუმდგარი მთავრები ცენტრალურმა ხელისუფლებამ დაიმორჩილა და საქართველოს მთლიანობა აღადგინა, აღადგინეს დანგრეული ნაგებობანი [1425 წ. დარბაზით გაჩენილი საამისოდ ყოველწლიური გადასახადი კომლის თავს], აღდგენილ იქნა მცხეთის სამამულო მფლობელობაც... ყველა ეს და სხვა მსგავსი ღონისძიებანი, თუმცა სუსტი და ხანმოკლე, მაინც წარმარება იყო. მწარმოებელ საზოგადოების ძველის რაოდენობით აღდგენის საკითხი გაცილებით უფრო ძნელი აღმოჩნდა... მეფე-ფეოდალები გამოსიყვირიან ტყვედ წაყვანილთ, გადმოიბირებენ მეზობელ ქვეყნელთ, გლეხებად სხამენ შინაყმებს, მაგრამ ყველა ეს პალიატრივი ჩანს და „პარტახტ“—„ნაოხართა“ რიცხვი ამიერიდან ერთობ ნელა იკლებს [ან თუ ერთ კუთხეში იკლებს, ეს უმთავრესად მეორე მეზობელ კუთხის „პარტახტთა“ რიცხვის ზრდის ხარჯზე].. და ეს იმიტომ, რომ ამის მიზეზები თვით საზოგადობრივ ურთიერთობაშია, რომლის რადიკალური მკურნალობა ეხლა ფეოდალებს აღარ ძალუძთ.

საქმე ისაა, რომ ერთობ შეცვლილია ძველთან შედარებით გლესთა საბეგარო დამოკიდებულება. უზომოდ ააგაზრდილი ბეგარა და ფეოდალებს ბეგრის შემსუბუქება, რა თქმა უნდა, ფიქრადაც არ მოსდით. პირიქით, საზოგადოების რიცხვმრავალი ფეოდალური ნაწილი მთელის სიმძიმით აწევბა შემცივრებულ ყმათა რიცხვს და, ბუნებრივია, ცდილობს საგადასახადო ვალდებულებათა კიდევ უფრო დამძიმებას.. ხოლო უქანასკნელი გარემოება ძლიერ აფერხებს მწარმოებელ საზოგადოების რიცხვობრივ ზრდას [ბოგანოობა, სილატაკე, ავადყოფა, სიკვდილიანობა, გამრავლების ბუნებრივი თუ ხელოვნური შეფერხება..]. საილუსტრაციოდ: ბატონი მიზეზობს მოუსაველობას და მოითხოვს ბეგრის გადიდებას, მაგრამ საამისო საბუთად იყენებს ის კარგ მოსაველიანობასაც.. მებეგრე, რა თქმა უნდა, ასეთ „საბუთს“ არ ყაბულობს და იბრძვის, რაც ხშირად ბატონისათვის უსიამოვნოდ შეიძლება დამთავრდეს (აჯანყება, მკვლელობა, აყრა..). ამიტომ ფეოდალი სხვა გზას მიმართავს: უსამართლობას ნაკლებ თვალსაჩინოს, მაგრამ არა ნაკლებ ეფექტურს. ასეთია საზომ-საწყაოს გადიდება.. შედეგი ისაა, რომ ΔII—XIII საუკუნიდან XV საუკუნის შუა წლებამდის პურისა და ღვინის ძირითადი საწყაო—ლიტრა ექვსჯერ არის გადიდებული. ამდენადვეა გადიდებული *ceteris paribus*, მაშასადამე „თავნი ბეგარაც“.. ლიტრის ეს თანდათან გადიდებაც გლეხებისათვის შეუმჩნეველი არ იყო. იბრძვიან. ფეოდალი აძლევს გლეხებს პირობას, რომ ამიერიდან ლიტრას და კოკას არ გაუდიდებს მათ, არამედ „ძუელითა ცოტაითა“ საწყაოთი აიღებს კულუხს [ღვინის ბეგარა], მაგრამ, თუ რამდენად სრულდებოდა ასეთი დაპირება, ეს იქიდანაც ჩანს, რომ ასეთი დაპირებანი არა ერთგზის გვხვდება, ხოლო ლიტრა [და მისგან დამოკიდებით სხვა საწყაონიც] შეუჩერებლივ იზრდება და

XVIII საუკუნის დასასრულისთვის ის 10-12 ჯერ მეტია XIII საუკუნის ლიტ-
რასთან შედარებით.

ბეგრის ასეთსავე ზრდას უჩვენებს გადასახადების სახეობათა
ზრდის შეუნელებელი ტენდენციაც. „თავი ბეგარა“, ე. ი. ძველი
ბეგარა [თუმცა, როგორც ზემოთ შევნიშნეთ, ის მხოლოდ ნომინალურადაა ძვე-
ლი რაოდენობის, ნამდვილად კი ის რამოდენიმეჯერაა გაზრდილი-] ეხლა მხო-
ლოდ ერთი ნაწილია [და ისიც მცირე ნაწილი] საერთო ბეგრისა. „თავნ ბე-
გარას“ თანახლავს აურაცხელი სხვა გადასახადი [დამატებითი ბეგარა], ძღვენი,
რომლის რაოდენობა წელიწადში ასეთივე ზრდის ტენდენციას იჩენს, შესაწევარი
[სადღებდენიერო, საშავდლისო], სამსახური, მუშაობა, რომელიც წელიწადში
რამდენიმე დღიდან „ნადაგ მუშაობამდის“ გაზრდილა...

ეხლა, თუ ამას დაურთავთ გადასახადებს: სამეფოს, საქვეყნოს, სა-
მოხელეოს, საეკლესიოს და ხარკს უცხო დამპყრობელთათვის [რაც
თითქმის მუდმივი იყო ჩვენს ნავიანეგ საუკუნეებში] და ყველაფერი ეს უხემ
ძალის ბატონობისა, სუსტის გაუკითხაობისა და შიშველ მიმძლავრება-ძალადო-
ბის პირობებში,—მაშინ გასაგებია, თუ ფეოდალური საქართველოს განვითარება
შეფერხდა, რომ გლეხთა რენტის სიდიდემ ისეთ მოცულობას მიაღწია, „რომე-
ლიც შრომის პირობების, თვით საწარმოო საშუალებების რეპროდუქციას სე-
რიოზულად აფერხებს, წარმოების გაფართოებას ბევრად თუ ცოტად შეუძლე-
ბელს ხდის და უშუალო მწარმოებლები საარსებო საშუალებათა ფიზიკურ მი-
ნიმუმამდე დაჰყავს“ (მარქსი, კაპიტალი, ტ. III, ნ. II, ქართ. გამოც.,
გვ. 315).

ასეთ ურთიერთობამდის მისული საზოგადოების განვითარება დიდის ხნით
შეიძლება შენელდეს, შედგეს [„ჩიხი“], მაგრამ ის ამ ურთიერთობის შემდგომ
გაუარესებისას შეიძლება რეგრესის გზითაც დაექანოს..

სამწუხაროდ, საქართველოს განვითარების საშინაო და საგარეო პირო-
ბები XV საუკუნეში სწორედ ვერ იყო ისეთი, რომელიც ამ „ჩიხიდან“ საზო-
გადოების გამოსვლას ხელს შეუწყობდა..